

7. Кузьмин Е. С. Уровни межличностной компетентности в педагогическом взаимодействии / Е. С. Кузьмин // Вестник ЛГУ. Серия экономика, финансы, право. – Вып. 4. – № 23. – 1984. – С. 68–73.
8. Обозов Н. Н. О трехкомпонентной структуре межличностного взаимодействия / Н. Н. Обозов // Психология межличностного познания / под ред. А. А. Бодалева. – М.: Педагогика, 1982. – С. 80–92.
9. Пометун О. І. Інтерактивні технології навчання / О. Пометун, Л. Пирожено // Відкритий урок. – 2003. – № 3. – С. 19–31.
10. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
11. Рубцов В. В. Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения / В. В. Рубцов. – М.: Педагогика, 1987. – 160 с.
12. Слостенин, В. А. Педагогика: инновационная деятельность / В. А. Слостенин, Л. С. Подымова. – М.: ИЧП «Издательство «Магистр»», 1997. – 224 с.
13. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Губский, Г. Королева, В. Лутченко. – М.: ИНФРА, 2000. – 576 с.
14. Цукерман Г. А. Виды общения в обучении / Г. А. Цукерман. – Томск: Пеленг, 1993. – 268 с.

УДК 371

О. Є. СМОЛІНСЬКА

### ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

*Розглянуто зміст поняття «культурно-освітній простір» з позицій педагогічної теорії. Подано класифікацію досліджень культурно-освітнього простору. Запропоновано власні критерії групування визначень культурно-освітнього простору та взятих у синонімічному значенні інших понять. Виокремлено такі його визначення науковцями: фізичний фактор просторової організації, організаційно-управлінська категорія, фактор педагогічного впливу, система координат для суспільних етнічних цінностей, простір соціально-психологічних комунікацій, об'єкт філософсько-освітнього дискурсу, фактор виникнення суб'єктності особистості, обставина метафоризації мовленнєвого освоєння дійсності.*

**Ключові слова:** культурно-освітній простір, освітнє середовище, університет, класифікація, критерії класифікації.

О. Е. СМОЛИНСКАЯ

### ПОНЯТИЕ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА В СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

*Рассмотрено содержание понятия «культурно-образовательное пространство» с позиций педагогической теории. Дана классификация классифицированию исследований культурно-образовательного пространства. Предложены собственные критерии группирования определенных культурно-образовательного пространства и употребленных в синонимическом значении других понятий. Выделены следующие его определения учеными: физический фактор пространственной организации, организационно-управленческая категория, фактор педагогического влияния, система координат для общественных этнических ценностей, пространства социально-психологических коммуникаций, объект философско-образовательного дискурса, фактор возникновения субъектности личности, обстоятельство метафоризации, языкового освоения действительности.*

**Ключевые слова:** культурно-образовательное пространство, образовательная среда, университет, классификация, критерии классификации.

**CONCEPT OF CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE IN MODERN PEDAGOGICAL SCIENCE**

*The paper considers the content of the concept of cultural and educational space from pedagogical theory positions. A classification of the studies of cultural and educational space has been made in this research. Author's criteria for grouping definitions of cultural and educational space and other notions used in a synonymic sense have been outlined. The following definitions of this subject by scientists have been presented: as a physical factor of spatial organization, organizational and managerial category, factor of pedagogical influence, the coordinate system for society ethnic values, space of social and psychological communications, the object of philosophical and educational discourse, factors of the appearance of a person's subjectness, the circumstance of metaphor formation of speech assimilation of reality.*

**Keywords:** *cultural and educational space, educational environment, university classification, the classification criteria.*

Поняття простору розвивалось у філософській, соціологічній та культурологічних площинах, тому в аналізі генезису поняття «культурно-освітній простір» необхідно звертатися до надбань цих наук. У «Короткому тлумачному словнику української мови» термін «простір» має щонайменше чотири основні визначення [3, с. 238], проте жодне з них повно не відображає сучасного змісту гуманітарного простору культури.

Поняття культурно-освітнього простору стало актуальним внаслідок сучасного повороту до універсалій людського розуму, до яких входять: ноосфера (Т. де Шарден, В. І. Вернадський), інтелектосфера (О. Гумбольдт), психосфера (О. Рейзер), пневматосфера (П. О. Флоренський), дух часу (Г. Гегель), дух народу (Й. Гердер), загальний розум (Г. Гадамер), світова думка (М. І. Пирогов), світовий розум (Б. Рассел), масова свідомість (Е. Дюркгейм), масова психіка (З. Фрейд), колективне несвідоме (К. Юнг), елементарні ідеї (А. Бастіан), парадигма (Т. Кун), епістема (М. Фуко), первинні ідеали (Ч. Кулі), семіосфера (Ю. Лотман), ціннісно-смысловий універсум (С. Б. Кримський), третій світ (К. Поппер), які, проте, не відразу були визнані науковим співтовариством. Цей набір понять демонструє генезис ідеї культурно-освітнього простору як способу існування певних кодів (культурних, інтелектуальних, соціальних, психологічних тощо), спільних для людства загалом, незважаючи на те, що їх фізико-біологічна природа досі не з'ясована. Зміщення пріоритетів освіти різних рівнів з передання знань на становлення світогляду, яке не зупиняється від початку індустріальної науково-технічної революції, покликане насамперед подолати предметно-дисциплінарну розрізненість в освіті, вибудувати системно організоване «ядро знань/професійної підготовки» (П. І. Сікорський). Ще І. Я. Франко писав, що «у такий час, як наш, коли втрачається сенс існування, освіта, замість передачі знань і традицій, має бути спрямована, у першу чергу, на піднесення і очищення світогляду людини» [10, с. 48]. У зв'язку із цим постає потреба розвитку теоретичних підходів до осмислення цілісного змісту освітнього процесу в педагогічних університетах.

Проблемам дослідження культурно-освітнього простору присвячено чимало праць, особливо протягом останнього часу, в зв'язку з чим постала необхідність, по-перше, систематизації визначень та здійснених досліджень, по-друге, визначення вихідних характеристик цього поняття. Спроби класифікації його типів здійснили Н. В. Касярум, а визначень – Т. В. Ткач. Крім того, у соціології, культурології та менеджменті аналізуються визначення соціального (О. Ф. Філіпов, І. Г. Шендрик) та культурного (О. В. Орлова, І. І. Свирида) простору, його організаційної культури (Т. М. Перськова, Т. О. Лапіна, О. Г. Тихомирова, О. В. Харчишина, О. Є. Смолінська). Попри це проблема єдності у підходах до визначення та класифікації поняття «культурно-освітній простір» у педагогічній науці існує та потребує опрацювання.

**Мета статті** – розкрити зміст поняття культурно-освітнього простору в педагогічній науці, класифікувати існуючі визначення цього поняття.

У педагогічній теорії поняття «культурно-освітній простір», як і в філософії, культурології, соціології та менеджменті, теж розвивалося. Його відомими назвами є «пам'ять суспільства» (Г. Г. Ващенко) «соціальний клей» (А. С. Макаренко), «духовне життя школи» (В. О. Сухомлинський), «організаційний клімат» (О. Є. Гуменюк), «уклад життя»

(О. М. Тубельський), «педагогічна матриця» (В. П. Андрущенко), «культурний етос університету» (Дж. Деланті). Еволюція уявлень про культурно-освітній простір включає в себе розвиток його з категорій мікроклімату, середовища, з яких найбільшого поширення набуло останнє з великою кількістю означень (навчальне, виховне, освітнє, інформаційне, культурне, соціальне).

Найближчими до обраної тематики є поняття «освітній простір», та «освітнє середовище», що вживаються у вітчизняній педагогічній науці з 90-х років ХХ ст. разом з категорією культури в освіті (В. П. Андрущенко, Є. К. Бистрицький, І. С. Добронравова, А. М. Єрмоленко, В. С. Лутай, В. В. Кізіма, С. Ф. Клепко, В. В. Корженко, Б. І. Коротяєв, В. С. Курило, В. Г. Кремень, М. Д. Култаєва, О. В. Марченко, В. Огнев'юк, І. О. Радіонова, М. І. Романенко й ін.). Вони прийшли у педагогіку нинішнього періоду з-за кордону як уявлення про «прихований навчальний план» (*hidden curriculum*), «навчальна програма, що не вивчається», «інституційний контекст освіти» (Я. Міллер, У. Селлев, Х. Даніелс), «можливісний освітній простір» (В. І. Шпак).

Щодо вищої освіти специфічним означенням культурно-освітнього простору можуть слугувати «ненульова пам'ять» та «відкладені знання» О. С. Панаріна [6] як наявність наукової школи та запорака фундаментальної освіченості, орієнтованої на довгострокову перспективу. Це не втратило цінності в педагогічній освіті, хоча вичерпало додану освітню вартість, накопичену українськими педагогічними університетами раніше. Це, власне, загострює увагу на необхідності вивчення джерела її походження – культурно-освітнього простору педагогічного університету.

Поширеність цього поняття зумовила і його різноманітність. Смысловое поле терміна охоплює очевидні та неочевидні навчально-виховні взаємодії, організаційну топографію, сакральність подій, що відбуваються, тощо. Родо-видові співвідношення понять «освітній простір» та «культурно-освітній простір» теж складні, оскільки твердження про родовий характер освіти щодо культури чи навпаки неможливо аргументувати однозначно. М. Корсаков і Т. Корсакова [4], чия думку поділяємо, вважають, що формації такого типу зумовлюють виникнення специфічної наукової доданої вартості. Навіть щодо різниці між оформленням «прихованого навчального плану» як середовища чи простору в педагогіці триває дискусія: з одного боку існує переконаність в тому, що простір – продукт цілеспрямованих змін у середовищі, його окремий аспект, так, наприклад, І. Г. Шендрік, опрацьовуючи проблему проектування освітнього простору суб'єкта, стверджує, що простір є освоєним людиною середовищем (природним, культурним, соціальним, інформаційним), пристосованим для вирішення відповідних завдань, середовище – це даність, а простір – надбання (І. Г. Шендрік). З іншого боку середовище (освітнє, виховне, інформаційне) є складовою простору (культурно-освітнього, соціокультурного, міського, етнокультурного) (В. В. Радул). Крім того, деякі дослідники, зокрема ті, які не ставлять первинною метою дослідження проблематики простору, вживають ці поняття синонімічними (Л. І. Новікова та М. В. Соколовський, Н. Л. Селіванова).

Ми вважаємо, що середовище є особливою твірною частиною простору, а поєднання різних видів середовищ у єдиний простір зумовлює синергічний ефект. Згідно з думкою І. Канта, «можна уявити собі тільки один-єдиний простір, а якщо говорять про багато просторів, то розуміють лише частини одного й того ж єдиного простору» [1, с. 51]. Зміст ефекту поєднання цих частин полягає в їх розвитку разом із масштабом простору [11]. Зауважимо, що між поняттями культурно-освітнього середовища та простору існує значна спорідненість, оскільки обидва позначають оточення суб'єкта (педагогічного університету), при цьому середовище означає занурення в певний інформаційний потік (згідно з твердженням А. Моля [5]) задля зміни та вдосконалення людської сутності, тому передбачає обов'язкове залучення суб'єкта-людини, тоді як простір передбачає не тимчасове, хоч і тривале в часі, занурення, а постійну присутність, при цьому не обов'язкову людську співучасть, реалізує свої функції в доленосні складні моменти. Саме тому зараз у педагогіці активізувалося обговорення проблем простору освіти й культури.

Обговорюючи внутрішню сутність педагогічного університету, якою є його культурно-освітній простір, варто мати на увазі, що він підлягає якісним змінам, розвитку як іманентному процесу, тобто «рухові, що триває всередині» та полягає у встановленні таких залежностей та

зв'язків, «які дозволяли б зводити наступні стани до попередніх, а потім виводити їх з попередніх на основі цих зв'язків» [7, с. 171–172]. Інакше кажучи, змістом еволюційних зв'язків є культурно-освітній простір, а зміст культурно-освітнього простору педагогічного університету можна розглядати як функціонально, вивчаючи призначення та дієвість різних видів середовищ, що його складають, так і двовимірно, враховуючи існування його суб'єктивного та об'єктивного планів [2], як зазначав щодо структури гуманітарного, на відміну від природничо-наукового, осмислення простору І. Кант.

Дослідження культурно-освітнього простору можна класифікувати по-різному, зокрема, залежно від рівня освіти, що вивчається, і типу установи освіти (Н. В. Касярум здійснює рівневий поділ типів освітнього простору, щоправда, найбільш виправданим вважає вживання цього поняття щодо етапів після закінчення загальноосвітньої школи). У зв'язку з цим є дослідження, присвячені освітньому простору/середовищу дошкільного закладу освіти (К. Л. Крутій, О. Д. Літченко, Н. М. Колосова), загальноосвітньої школи (А. Д. Цимбалару, А. А. Цукер, В. А. Ясвін, Г. О. Ковальов та Ю. Г. Абрамова, Приходченко, А. І. Каташов), професійної освіти (Е. Ф. Зеєр та І. В. Мешкова, А. С. Росстальной, С. О. Альошина), вищих навчальних закладів (А. І. Бондаревська, Т. Є. Ісаєва, О. Н. Рубаник, Т. В. Менг, О. О. Пісоцька).

Крім того, здійснюється якісна типологія просторів: інформаційно-освітній (Л. М. Горбунов), художньо-освітній (Л. О. Троєльнікова), літературно-освітній (А. П. Попова, Л. В. Калачова), полікультурний освітній (Я. В. Полякова, О. П. Демиденко), професійно-освітній (Е. Ф. Зеєр, І. В. Мешкова, В. І. Гордієнко), діалогічний (В. І. Гордієнко, Л. В. Копець), інтегральний гуманітарний освітній (О. Я. Данилюк), семіотичний (В. М. Дрешпак), життєдіяльнісний простір в освітньому процесі (Н. А. Соловйова), духовний простір освітнього закладу (М. П. Лещенко), педагогічно комфортне середовище, що сприяє перетворенню освітнього середовища на культурологічний простір (І. А. Ларісова), етновиховне середовище (О. Б. Будник).

Класифікаційні підходи у визначенні культурно-освітнього простору є різними. Так, Т. В. Ткач розрізняє їх за показниками поєднання зі змінами, що, по-перше, стосуються різних сфер культури, філософії, педагогіки; по-друге, систем освіти у глобальному масштабі; третій підхід пов'язує простір із системою освітніх технологій, позанавчальної роботи, управління, взаємодії з іншими соціальними інститутами, закладами, взаємовідносин освіти й соціуму в цілому [8, с. 759–760].

Базисними положеннями освітнього простору, у рамках яких може здійснюватися визначення і культурно-освітнього, згідно з Н. К. Туктамишовим, є його специфічна межа, що окреслює інертну зону його функціонування, наявність внутрішніх центрів ваги, ієрархізованість, яка зумовлює виникнення різниці потенціалів, розвиток [9, с. 305].

Вважаємо доречним класифікувати визначення поняття «культурно-освітній простір» (та вжитих науковцями у синонімічному значенні інших просторових конструктів культури та освіти) в сучасній педагогічній науці за наступними критеріями.

1. Фізичний фактор просторової організації (освітньо-виховне середовище як організований простір школи (М. В. Ісаєва, О. А. Леонова), численні дослідження етнопедagogічної спрямованості. Згідно із цим критерієм, культурно-освітній простір педагогічного університету – це організований внаслідок цілеспрямованої діяльності педагогів порядок подій та їх зовнішні обставини, що визнаються правильними в межах конкретного університету, системи відповідних закладів, національного чи державного утворення.

2. Організаційно-управлінська категорія (єдиний освітній простір (Н. М. Рибка, І. Г. Малюкова, С. І. Здіорук та ін.), організаційна культура професійно-освітнього середовища (В. І. Гордієнко), єдиний освітній та науковий простір (Х. М. Олексик), фактор модернізації педагогічної освіти (І. Л. Набок)). Цей підхід дає можливість визначити культурно-освітній простір педагогічного університету як організований з метою оптимізації управління майданчик, основною функцією якого є легітимізація відповідних до його параметрів рішень задля їх успішного подальшого впровадження.

3. Фактор педагогічного впливу (чинник формування проектно-технологічної культури майбутнього вчителя технологій і креслення (В. В. Моштук), фактор впливу на розвиток суб'єктності студентів (Т. В. Равчина), чинник формування сучасного спеціаліста

(Н. Г. Чибісова), педагогічний потенціал корпоративної культури ВНЗ (М. І. Беляєва), детермінанта професійно-особистісного становлення майбутнього інженера (Н. С. Немцева), основа створення технології розвитку педагогічної обдарованості майбутніх учителів (Г. В. Голубова), по-особливому організоване соціокультурне та педагогічне середовище, що стимулює розвиток та саморозвиток кожного включеного в нього індивіда, система відповідних умов для особистісного і творчого розвитку (Н. В. Щиголева), фактор педагогіки середовища (М. А. Гусаковський), можливісний освітній простір (В. І. Шпак). Цей критерій узагальнено зумовлює таке визначення культурно-освітнього простору педагогічного університету: це концентратор та приціл спрямування зусиль індивідуального та колективного типів на досягнення цілей якісної професійно-педагогічної підготовки.

4. Система координат для суспільних, етнічних цінностей (освітній простір як світоглядно-ціннісна основа соціокультурного розвитку суспільства (О. В. Марченко), парадигма ціннісних орієнтацій і трансформацій суспільства (І. Г. Мухіна), реакція на суспільні тенденції (О. В. Андропова), транслятор цінностей загальнолюдської та української національної культури молодому поколінню (О. В. Малицька), результат концептуалізації розвитку виховної системи (Г. В. Захарова). Згідно з аналізом перелічених вище визначень, культурно-освітній простір педагогічного університету – це інституційне утворення, що, генеруючи власні правила та обґрунтовуючи власні цінності, водночас вибірково відкрите щодо світоглядно близьких йому інших суспільних інституційних формацій, з якими відбувається культуровідповідний обмін вартостями.

5. Простір соціально-психологічних комунікацій (адаптаційний фактор (О. О. Гінгель, В. Ю. Стрельцова), соціалізаційні обставини (В. І. Лабунська). У соціально-психологічному контексті у визначенні культурно-освітнього простору педагогічного університету на перший план виходять характеристики патернів та шляхи ідентифікації у ньому. Таким чином, культурно-освітній простір – це сукупність зразків культури, що виникають внаслідок проживання певних подій у масштабі педагогічного університету, його життєвий досвід, який слугує еталоном засвоєння для новачків та формує шаблони їх подальшої професійно-педагогічної діяльності шляхом передання від покоління (викладачів, студентів) поколінню (викладачів, студентів), включно з комбінаціями «викладач – викладач», «студент – студент».

6. Об'єкт філософсько-освітнього дискурсу («форма буття сучасної освіти» (А. І. Бондаревська), об'єкт структурування (Н. В. Радіонова), середовище гуманізації особистості (І. А. Кадієвська), «м'який каркас потенційного, що оточує і проникає у тканину освітніх взаємодій, епіцентром яких є основний суб'єкт освіти – той, хто навчається» (М. В. Кісіль), категорія філософії освіти, що відображає особливості структуротворення інтелектуального життя (В. Г. Кремень), педагогічний феномен зустрічі та взаємодії людини з оточуючими її елементами-носіями культури, у результаті чого відбувається їх осмислення та пізнання (А. Д. Цимбалару)). Як об'єкт філософсько-педагогічного дискурсу культурно-освітній простір педагогічного університету є онтологічною категорією, феноменом, вивчення якого можливе в колективному та індивідуальному ракурсах як специфічної рефлексії на події, а осмислення відбувається у площині герменевтики шляхом розкриття текстуально-контекстуальних змістів внутрішніх та зовнішніх щодо меж цього простору подій.

7. Фактор виникнення суб'єктності особистості (Г. І. Герасимов, Ю. Г. Голуба, І. Г. Шендрік, Т. В. Ткач та ін.). Культурно-освітній простір педагогічного університету у вимірі суб'єктності – це особливе відображення синтезу різнорідних культурно-освітніх впливів у рисах індигенної особистості (людини чи університету), яка виявила активність у формуванні цієї рефлексії (Д. Мацумото).

8. Обставина метафоризації-омовлення дійсності (М. Елвессон, В. М. Онищик, В. В. Сидорова), освітня система особистісно-розвивального типу, в якій можливий систематичний переклад навчальної інформації мовами різних наук та мистецтв (О. Я. Данилюк). Із цих позицій, культурно-освітній простір педагогічного університету – це призма переломлення інформації, яка внаслідок цього набуває індивідуально цінного змісту, інтеріоризуючись перетворюється в знаково-символічну університетську, професійну чи особистісну реальність.

Зіставивши підходи педагогіки, філософії, культурології, соціології, менеджменту щодо визначення культурно-освітнього простору, бачимо, що вони сходяться в точці визнання його як причини та наслідку символізації взаємодій суб'єктів, які відбуваються у певному фізично-інтелектуальному ландшафті, створюючи нову культурно-часову дійсність, що може мати різний характер (професійно-педагогічний, соціальний, культурний, науковий тощо).

Отже, нашим визначенням буде таке: культурно-освітній простір педагогічного університету – це особливий тип локального хронотопу, що виник внаслідок діяльності індивідуальних та колективних суб'єктів (викладачів, студентів, управлінців, університету) з освоєння професійно-прикладної та символічно-знакової професійно-педагогічної дійсності та зумовлює параметри як цієї дійсності, так і активності суб'єктів щодо її освоєння та організації.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що визначення категорії культурно-освітнього простору педагогічного університету є утрудненим внаслідок того, що її зміст перебуває на перерізі багатьох гуманітарних наук, в яких діють різні підходи до тлумачення цього поняття, тому існує велика кількість визначень та їх смислова різноаспектність. Спільні положення філософії, культурології, соціології, психології, педагогіки та менеджменту відкривають можливості для багатогранного та різноспрямованого аналізу змісту поняття культурно-освітнього простору педагогічного університету, що для педагогічних наук є відносно новим об'єктом дослідження. Разом з тим, не заперечуючи важливості та необхідності застосування природничо-наукових та математичних методів пізнання щодо вивчення організації культурно-освітнього простору педагогічного університету, можливе використання інших способів його осягнення, спрямованих, з одного боку, на посилення фактора суб'єктності в дослідженнях, з іншого – на подолання надмірного антропоцентризму, який заземлює педагогічну тематику на задоволенні освітніх, культурних, інших соціально-духовних потреб одиначної особистості, тим самим втрачаючи з поля зору ту специфічну дієвість культурно-освітнього простору, що забезпечує можливості самобудування особистості (як одиначної, так і колективної).

Перспективи подальших досліджень бачимо у вдосконаленні сформульованих критеріїв, їх узгодженні із актуальним етапом розвитку педагогічних досліджень.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – СПб. : ИКА «ТАЙМ-АУТ», 1993. – 477 с.
2. Кісіль М. В. Простір освіти з точки зору її основного суб'єкта / М. В. Кісіль // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – 2006. – Вип. 88. – С. 138–141.
3. Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д. Г. Гринчишина. – К.: Рад. школа, 1988. – 320 с.
4. Korsakova T. Way of Life of the Educational Organization: Intellectual Model / T. Korsakova, M. Korsakov // American Journal of Educational Research. – 2013. – Vol. 1. – № 5. – P. 156–161.
5. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М.: Прогресс, 1973. – 406 с.
6. Панарин А. С. Христианский фундаментализм против рыночного терроризма / А. С. Панарин // Наш современник. – 2003. – № 1–2. – С. 13–16.
7. Педагогика и логика / Г. П. Щедровицкий, В. М. Розин, Н. Г. Алексеев, Н. И. Непомнящая. – М.: Касталь, 1993. – 412 с.
8. Ткач Т. В. Методологічні засади дослідження освітнього простору особистості / Т. В. Ткач // Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2012. – Вип. 18. – С. 757–766.
9. Туктамышов Н. К. Структура и функционирование образовательного пространства / Н. К. Туктамышов // Известия КГАСУ. – 2012. – № 2 (20). – С. 304–310.
10. Франко І. Я. Педагогічні статті і висловлювання / І. Я. Франко. – К.: Рад. школа, 1960. – 299 с.
11. Шалаев И. К. От образовательных сред к образовательному пространству: понятие, формирование, свойства / И. К. Шалаев, А. А. Веряев // Педагог. – 2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.uni-altai.ru/Journal/pedagog/pedagog\\_4/articl\\_1.html](http://www.uni-altai.ru/Journal/pedagog/pedagog_4/articl_1.html)